

УДК 316.612

Н. В. КОРЧАКОВА

м. Київ

k.natalyviktor@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОНТОГЕНЕТИЧНО РАННІХ ФОРМ ДОПОМОГИ ЯК РІЗНОВИДУ ПРОСОЦІАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ

Висвітлюються питання вікового генезу допомоги як різновиду просоціальної поведінки. Аналізується сутність допомоги. Обговорюються результати вітчизняних та зарубіжних експериментальних досліджень, спрямованих на вивчення основних типів поведінки допомоги. Зазначається, що інструментальна допомога є онтогенетично первинною формою реалізації просоціальності. Висвітлюються основні питання проблеми допомоги: її витoki, структура, основні характеристики. Особлива увага присвячена аналізу ранніх форм допомоги. Обговорюється декілька точок зору щодо детермінант цієї форми просоціальної поведінки. Зазначається, що до основних детермінуючих факторів відносять: пробудження у дітей афіліативних та імітаційних тенденцій; розвиток здатності диференціювати чужі внутрішні стани від власних та пов'язувати свої емоції з потребами Інших, з метою дії від їх імені; наявність біологічної основи схильності до емпатії і альтруїзму у дітей раннього віку. Відмічено, що особливості розвитку різних типів просоціальної поведінки на різних етапах онтогенезу потребують подальшого вивчення.

Ключові слова: допомога, просоціальна поведінка, інструментальна допомога, ранній вік.

Однією із ліній вияву просоціальних тенденцій є схильність людей до надання підтримки та допомоги один одному. Допомога – це розмаїте явище, яке включає у себе безліч різноманітних поведінкових стратегій. Терміни «допомога» (helping), «допомагаюча поведінка» (helping behavior), взаємодопомога широко використовуються у життєвій і психологічній практиці, хоча у визначенні їх психологічних корелят є певні складності. Як зазначається у наукових дослідженнях, дії допомоги, незважаючи на зовнішню єдність, можуть включати досить різні психологічні уміння і навички ([1]; [3] [6]). Об'єднуючими характеристиками виступають наступні показники: добровільність дій, їх спрямованість на іншу людину, сприяння у вирішенні мети Іншого. Враховуючи останню особливість, у зарубіжних дослідженнях досить часто використовується поняття «інструментальна допомога» (instrumental helping). У основі інструментальної допомоги, на відміну від емоційної підтримки, лежить дія. У психолого-педагогічних роботах ближнього зарубіжжя частіше використовується термін «взаємодопомога». Зокрема, у роботі П. В. Андреева це поняття визначається як багатомірне психологічне утворення, яке виявляється у сти-

мулюючих, підтримуючих і полегшуючих діях сприяння між дітьми, вивчення якого здійснюється у руслі особистісно-нормативного, індивідуально-емоційного та колективістського наукових підходів [1].

За своєю сутністю інструментальна допомога є різновидом соціальної підтримки, яка реалізується у різноманітних поведінкових актах. Як багатоаспектне явище, вона відрізняється набором дій, їх характером, напрямком, різновидом, особливостями адресата допомоги та суб'єкта сприяючої діяльності. Допомога лежить в основі гармонізації міжособистісної взаємодії та налагодження співпраці. Її своєчасне надання сприяє досягненню іншою людиною поставлених цілей, а отже психологічному благополуччю і комфорту партнера. Саме дієва соціальна підтримка підвищує стресостійкість особистості, її впевненість та здатність долати перешкоди. Проблема інструментальної допомоги широко вивчається у психологічній науці. У загальному контексті наукових пошуків можна виокремити декілька ліній її аналізу. Одним із важливих напрямків є вивчення вікового генезу дієвої форми просоціальної активності особистості. Дослідження цієї групи спрямовані на розкриття онтогенетичних аспектів допомоги.

Метою статті є аналіз особливостей розвитку допомагаючої стратегії на ранніх стадіях онтогенезу та її вивчення у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці. Започатковуючи висвітлення проблеми зазначимо, що досліджень прояву допомоги у період раннього дитинства досить мало, до того ж більшість із них з'явилися лише у останні роки ([4]; [9; 10]; [8]). Як зазначають німецькі психологи, при вивченні ранніх витоків сприяючої поведінки увага психологів частіше зосереджується на афективно-емоційній складовій дитячої просоціальності, ніж на інструментальній допомозі [10].

Питання виникнення першооснов допомоги досить дискусійне. Незважаючи на наявність невирішених проблем, які містить концепція допомоги, недавні дослідження з вивчення онтогенетично ранніх форм її вияву дозволили розкрити багато питань щодо загальних проблем еволюції людини, розвитку її моральності [3]. Останні дослідження переконливо доводять, що допомагаючі дії є онтогенетично первинною формою просоціальної поведінки. Зіставлення трьох основних типів просоціальних виявів (емоційна підтримка, допомога, альтруїстичний розподіл ресурсу) вказує на те, що саме допомога має найбільш ранні корені. Вона є найлегшою для дитячого розуміння. Навіть діти півторарічного віку здатні надавати найпростішу допомогу, у той час як емпатійні чи альтруїстичні прояви є для них досить складними [8]. Ці результати психологічних досліджень підтверджуються і висновками нейрофізіологічного рівня. Зокрема недавні дослідження нейрофізіологічних механізмів підтримки показали, що уже з півтора-дворічного віку у дітей фіксується різна коркова активність для інструментальної допомоги і емпатійних реакцій. Якщо в основі емпатійних проявів лежить активація лівої частини лобної долі, то надання допомоги більш яскраво пов'язується з іннервацією (активацією) правої скроневої долі кори головного мозку. Як відомо, ця частина мозку забезпечує здатність розуміти дії іншої людини, а отже існує підстава стверджувати, що саме ці можливості і лежать в основі інструментальної допомоги у період раннього дитинства ([9; 10]).

Сучасні психологічні теорії і дослідження надають різні, інколи суперечливі, погляди на природу початкових форм інструментальної допомоги та її детермінацію. На основі аналізу наукових досліджень можна виокремити три лінії поглядів на причини виникнення ранніх форм просоціальності:

- пробудженням у дітей афіліативних та імітаційних тенденцій;
- розвиток здатності диференціювати чужі внутрішні стани від власних та пов'язувати свої емоції з потребами Інших, з метою дії від їх імені;
- наявність біологічної основи до емпатії і альтруїзму у дітей раннього віку.

Зокрема, обґрунтовуючи ідею наявності біологічних передумов допомоги, психологи виокремлюють наступні лінії доведень: по-перше, альтруїстичні прояви з'являються на початку онтогенезу, коли процеси соціалізації ще не можуть здійснити суттєвий вплив на розвиток дитини та забезпечити інтерналізацію просоціальних норм; по-друге, ефективність соціалізуючих впливів у ранньому і середньому дитинстві залежить від злиття практик соціалізації і природних схильностей до просоціальної поведінки. По-третє, альтруїстичні тенденції безкорисливої допомоги присутні навіть у поведінці приматів при відсутності впливу методів соціалізації [10, 464].

Зазначені вище точки зору щодо причин зародження інструментальної допомоги фактично по-різному висвітлюють соціально-когнітивні і мотиваційні основи допомоги у ранньому онтогенезі. Мова йде про те, що просоціальні реакції дітей раннього віку можуть зумовлюватися не лише біологічними задатками та соціальними компетенціями (розпізнавання психічних станів інших), але й здатністю простежувати поведінкові сигнали (поведінкова компетентність). При цьому процесуальну і просоціальну мотивацію у деяких випадках розрізнити досить проблематично.

При вивченні витоків допомоги ми зустрілися з двома лініями досліджень. Перша – спрямована на вивчення здатності дітей розуміти цю унікальну соціальну стратегію, виокремлювати її основні аспекти та релевантно реагувати на неї. Друга – об'єднує дослі-

дження, які безпосередньо вивчають найпростіші поведінкові прояви дитячого сприяння та їх мотивацію. У деяких роботах ці дві лінії переплітаються. У якості прикладу можна назвати дослідження спрямовані як на аналіз когнітивних, так мотиваційних компонентів допомоги [4], [5], [6]. Зокрема у дослідженні Liszkowski U. Дітям було запропоновано близько десяти ситуацій, у яких моделювалися різні утруднення у діяльності експериментатора. Півторарічні діти (18-міс.) продемонстрували здатність розпізнавати цілі іншої людини та проявляти ініціативу у наданні інструментальної допомоги у широкому діапазоні ситуацій. Витоки цих ранніх форм поведінки вивчені ще не недостатньо. Механізми, що лежать в їх основі, залишаються предметом наукових дискусій. Це зумовлено двома об'єктивними реальностями: обмеженістю соціальних контактів малюків та новизною наукової проблеми.

При аналізі ранніх форм допомоги слід враховувати, що це соціальне явище має складну структуру, кожний елемент якої має певну специфіку розвитку. У структурі інструментальної допомоги виокремлюють когнітивний, мотиваційний і поведінковий компоненти. Когнітивна складова забезпечує дитині розуміння дій, пов'язаних з цілями інших людей, їх можливостями досягати успіх, шляхами їх досягнення. Як засвідчують спостереження, ця здатність започатковує своє становлення з кінці першого року життя. Когнітивні процеси забезпечують дитині можливість декодувати ситуацію, виокремлювати наміри і мету дорослого, помічати перешкоди на його шляху. Не дивлячись на те, що у ранньому віці діти мають обмежені можливості для аналізу процесів міжособистісної взаємодії і їм рідко доводиться потрапляти у ситуацію реального надання допомоги, до кінця першого року життя діти виявляють інтелектуальну здатність розуміти ситуації з потенційним просоціальним змістом [5; 8]. Як показали останні дослідження, вони розрізняють активну і пасивну поведінку персонажів у ситуації надання допомоги. При цьому навіть 6–10 місячні немовлята віддають перевагу тому, хто надає сприяння іншому. До завершення немовлячого віку малюки

набувають первинні знання про цілеспрямованість дій інших людей, їх ментальні стани, інтенціональності, що лягає в основу успішної соціальної взаємодії [2, 380]. Таким чином, аналіз когнітивних основ інструментальної допомоги дозволяє робити висновок про те, що з початку другого року життя діти розуміють поведінку іншої людини з точки зору її цілей і намірів [4]. У віковому діапазоні 12–18 місяців вони здатні диференціюватися цілеспрямовані і випадкові дії і зрозуміти прагнення людини навіть не бачачи успішного результату.

Вивчення поведінкових аспектів допомоги засвідчує, що діти починають вести себе просоціально досить рано – з першої половини другого року життя. У дитячій поведінці з'являються акти надання допомоги дорослому у простих побутових ситуаціях: принесення, подавання чи вказування на предмети, які необхідні дорослому. Їх аналіз засвідчує, що частину з них все ж не варто розцінювати як просоціальні. Зокрема у одній із перших робіт, присвячених аналізу витоків просоціальної поведінки інструментального типу зазначається, що 19-місячні діти, співпрацюючи з батьками, досить часто здійснюють акти допомоги, які передують сигналам про потреби дорослого. Це дає підставу передбачати, що частина допомагаючих дій зумовлена бажанням дітей діяти у процесі взаємодії нарівні з дорослими. У цьому випадку швидше можна говорити про процесуальну мотивацію, яка не передбачає турботу про благополуччя іншого. У той же час Rheingold зазначає, що у процесі лабораторних експериментів з 19–32-місячними дітьми, було встановлено, що вони можуть виокремлювати мету іншої людини і продукувати досить складні форми просоціальної поведінки.

Допомога у дорослому житті досить часто поєднується із певними суб'єктивними труднощами і втратами для її суб'єкта. Сприяння, яке б передбачало жертви для дитини (втрату предмету), у ранньому дитинстві зустрічається досить рідко і, переважно, за умови чіткої стимуляції з боку дорослого [8]. При цьому акти допомоги ще важко кваліфікувати як повністю альтруїстичні. Більшість із них нагадує взаємодію без чіткого врахування

мети іншої людини. Перші прояви допомоги є швидше маніпулятивно-ігровими, ніж емпатійними. Дітям важко вичленити проблемні ситуації у реальному житті та обрати відповідну форму реагування.

Спостереження за дітьми раннього віку засвідчують, що малята здатні надавати інструментальну допомогу навіть за умови необхідності долати певні перешкоди. Ця здатність вказує на першооснови зародження внутрішньої мотивації діяти безкорисливо. За для допомоги дорослому 20-місячній малюку можуть призупинити власну діяльність [10]. При цьому отримання матеріальної допомоги не виступає стимулюючим фактором. Навпаки, діти, які отримали винагороду за допомогу згодом виявляли меншу схильність до вияву цього типу поведінки.

Необхідно зазначити, що здатність дітей до надання допомоги була зафіксована цими авторами навіть у 14-місячних малят. На думку дослідників, діти цього віку готові допомагати, але можуть робити це лише у простих, очевидних ситуаціях, використовуючи прості способи сприяння, оскільки їх когнітивні можливості декодувати ситуацію обмежені. Працюючи з 14–18 місячними малюками, німецькі психологи прийшли до висновку, що починаючи з цього віку діти виявляють здатність не лише стежити за діяльністю дорослого, але й помічати його утруднення та робити спробу допомогти у досягненні поставленої мети. Рівень інструментальних проявів значною мірою зумовлюється чіткістю сигналів, які транслює дорослий про необхідність допомоги. На початку другого року життя діти можуть надати інструментальну допомогу, якщо їм вдалося визначити цілі іншої людини. Ці акти інструментальної допомоги є одними з найбільш ранніх проявів альтруїзму у людському онтогенезі: дитина діє заради Іншого без вигоди для себе. При цьому дітей особливо не хвилюють ні питання репутації, ні питання зворотного сприяння. Ці стимулятори просоціальних тенденцій характерні для дорослих та дітей старшого віку. На підставі отриманих даних автори роблять припущення, що онтогенетичні корені просоціальності беруть початок з раннього дитинства [10]. Альтруїстичність дітей раннього

віку певною мірою має вроджений характер, а її розвиток у подальшому, є важливою лінією соціалізації. Причиною розвитку є соціальне стимулювання. При цьому широкий діапазон міжособистісної взаємодії у різних соціальних контекстах виступає важливими медіаторами цих початкових альтруїстичних тенденцій.

Обговорюючи особливості поведінки дітей у змодельованих експериментальних ситуаціях вчені підкреслюють, що їх увага зосереджується саме на просоціальних проявах, а не на процесах взаємодії. Загально відомо, що діти набувають здатність приймати участь у спільній соціальній грі з дорослими з кінця першого року життя. При цьому спільні заходи і участь у реалізації мети Іншого – це різні речі. У першому випадку спільні дії ведуть до мутуалістичних результатів, у другому – до вигод партнера. Тому у наукових дослідженнях висловлюються припущення, що інструментальна допомога і співпраця у своїй основі можуть мати різні психологічні процеси.

Мотиваційний компонент допомоги пов'язаний із виникненням у дитини внутрішнього стимулу, бажання допомогти дорослому у ситуації переживання ним певного утруднення. У ряді досліджень встановлено, що 12-місячні немовлята не лише мають здатність помічати зміни у емоційних станах іншої людини, але й виявляють прагнення втішати жертви дистресу. Ці види просоціальних проявів можуть стосуватися як емпатійного відгуку, так і виступати передумовою інструментальної допомоги. З 18 місяців діти не лише виявляють здатність ідентифікувати ситуації, у яких потрібна допомога, але й інструментальним шляхом виявляти сприяння.

Аналізуючи ранні витоки допомоги варто відзначити, що просоціальна поведінка протягом усього раннього віку залишається нерегулярною. Механізми допомоги розвиваються поступово, частина з них розпочинає своє функціонування вже за межами раннього дитинства. Допомога спостерігається не у всіх контекстах. Як показали експерименти Svetlova M. et al. (2010), півторарічні діти здатні відповідати просоціально лише у очевидних ситуаціях, де чітко виокремлена необхідність іншої людини у допомозі та є дитяче розуміння, як пом'якшити цю ситуацію [8].

Після двох з половиною років діти виявляють вищий рівень готовності виводити чужі потреби із більш загальної інформації і розпізнавати їх на основі тонших сигналів, при цьому менше покладаючись на інформаційну допомогу дорослих. У процесі соціалізації допомагаючі дії стають все більш чіткими. Розвиток соціально-когнітивного розуміння і новий досвід взаємодії з оточуючими сприяють розширенню їх діапазону, підвищенню рівня вибірковості і диференціації [10, 466].

Завершуючи обговорення проблеми становлення першооснов допомоги як унікальної соціальної стратегії, можна зробити декілька важливих висновки. По-перше, інструментальна допомога присутня у системі взаємодії дітей з дорослим починаючи з другого року життя. У її основі лежать два детермінуючі начала: природні задатки до використання найпростіших форм поведінки просоціального типу та соціалізуючі впливи виховання. Природна схильність дітей до розвитку просоціальної поведінки є первинним джерелом усіх різновидів просоціальних дій.

По-друге, допомагаюча поведінка є найлегшою формою просоціальних виявів для дітей раннього віку. Протягом вікового періоду її рівень істотно зростає разом із когнітивним розвитком та самосвідомістю. Когнітивні процеси забезпечують дитині здатність розуміти ментальний світ інших людей, їх бажання, наміри, потенційні можливості. Зрілі форми допомоги не можуть сформуватися без належної когнітивної основи.

Інструментальна допомога у ранньому віці має найпростіші форми. Просоціальні дії виникають лише у найбільш знайомих для дітей ситуаціях і соціальних контекстах взаємодії з дорослими. Протягом вікового періоду відбувається розширення як діапазону дій, так і когнітивно-мотиваційних основ діяльності. Дослідження методів стимулювання просоціальної поведінки вказують на неефективність матеріальної винагороди та покарання для розвитку допомагаючої поведінки у довгостроковому сенсі. Ефективні наслідки виникають за умови застосування стратегії індуктивного виховання, при якому дорослі виокремлюють для дитини стани, наміри, почуття, потреби іншої людини. Індуктивне

виховання спирається на розуміння дитиною Іншого та його потреб. Поява просоціальної поведінки у ранньому віці свідчить про пробудження людського потенціалу для приєднання, співробітництва, альтруїзму, розуміння соціальних норм.

Дослідження розвитку дитячої просоціальності має важливе практичне значення. Подальші розробки проблеми вікового генезу допомоги повинні спрямовуватися як на аналіз розгортання просоціальних стратегій у період раннього дитинства так і за його межами.

Список використаних джерел

1. Андреев П. В. Психолого-педагогические условия развития психологической готовности дошкольников к взаимопомощи [Текст] : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Андреев Павел Владимирович. — Самара, 2008. — 20 с.
2. Когнитивная психология / под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. — М. : ПЕР СЭ, 2002. — 480 с.
3. Hammond S. I. Children's early helping in action: Piagetian developmental theory and early prosocial behaviour / S. I. Hammond // *Frontiers in Psychology*. — 2014. — Vol. 5. — PP. 759.
4. Liszkowski U. Twelve- and 18-month-olds point to provide information for others / U. Liszkowski, M. Carpenter, T. Striano, M. Tomasello // *Journal of Cognition and Development*. — 2006. — Vol. 7(2). — PP. 173—187.
5. Moll H. Fourteen-month-olds know what others experience only in joint engagement / H. Moll, M. Carpenter, M. Tomasello // *Developmental Science*. — 2007 — Vol. 10(6). — PP. 826—835.
6. Paulus M. Neural correlates of prosocial behavior in infancy: different neurophysiological mechanisms support the emergence of helping and comforting / M. Paulus, N. Kühn-Popp, M. Licata, J. Meinhardt // *Neuroimage*. — 2013. — Vol. 66. — PP 522—530.
7. Paulus M. The emergence of prosocial behavior: Why do infants and toddlers help, comfort, and share? / M. Paulus // *Child Development Perspectives*. — 2014. — Vol. 8. — PP. 77—81.
8. Svetlova M. Toddlers' Prosocial Behavior: From Instrumental to Empathic to Altruistic Helping / M. Svetlova, S. R. Nichols, and C. A. Brownell // *Child Development*. — 2010. — Vol. 81(6). — PP. 1814—1827.
9. Tomasello M. Origins of human cooperation and morality / M. Tomasello, A. Vaish // *Annual Review of Psychology*. — 2013. — Vol. 64. — PP. 231—55.
10. Warneken F. The roots of human altruism / F. Warneken, M. Tomasello // *British Journal of Psychology*. — 2009. — Vol. 100. — PP. 455—471.

N. KORCHAKOVA

Kyiv

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ONTOGENICALLY EARLY FORMS OF HELPING BEHAVIOR AS A TYPE OF PROSOCIAL STRATEGY

The article deals with the issue of age-related aspects of helping behavior. It analyzes some close in meaning concepts such as «help» «helping behavior», «instrumental help», and altruistic behavior. Analytical overview of modern domestic and foreign researches, which deal with studying these forms of prosociality, is made. Specific attention is paid to the issue of early forms of prosociality. Three points of view on the determinants of early forms prosociality are discussed. They are: evolution of children's affiliative and imitation tendencies; increasing the ability to differentiate others' internal states from own and link their own emotions and needs of Others to act on their behalf; existence of biological basis for empathy and altruism in infants. It is noted that the features of prosocial development at each stage of ontogeny require further researches.

Key words: help, prosocial behavior, helping behavior, instrumental help, infants, toddlers.

Н. В. КОРЧАКОВА

г. Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОНТОГЕНЕТИЧЕСКИ РАННИХ ФОРМ ПОМОЩИ КАК РАЗНОВИДНОСТИ ПРОСОЦИАЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ

В статье освещаются вопросы возрастного генеза помощи как разновидности просоциального поведения. Анализируется сущность помощи. Обсуждаются результаты отечественных и зарубежных экспериментальных исследований, направленных на изучение основных типов помогающего поведения. Отмечается, что инструментальная помощь является онтогенетически первичной формой реализации просоциальности. Освещаются основные вопросы проблемы помощи: ее истоки, структура, основные характеристики. Особое внимание уделено анализу ранних форм помощи. Обсуждается несколько точек зрения относительно детерминант этой формы просоциального поведения. Отмечается, что к основным детерминирующим факторам относят: пробуждение у детей аффилиативных и имитационных тенденций; развитие способности дифференцировать чужие внутренние состояния от собственных и связывать свои эмоции с потребностями Других; наличие биологической основы склонности к эмпатии и альтруизму у детей раннего возраста. Отмечено, что особенности развития различных типов просоциального поведения на разных этапах онтогенеза требуют дальнейшего изучения.

Ключевые слова: помощь, просоциальное поведение, инструментальная помощь, ранний возраст.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.2015